

Östbuletinen

Nr. 2, 2009, årgång 13

Innehåll

Ryssland - en petrokрати <i>Rutger Palmstierna</i>	2
Ryskt förlag trotsar förlegade trossatser och myter om stalinismen <i>Martin Kragh</i>	5
Den ryska kräftskivan på Harpsund <i>Magnus Ljunggren</i>	8
Leve Ostap Bender! <i>Harriet Lacksten</i>	10

*Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien*

Ryssland - en petrokрати

Rutger Palmstierna, chef för konsultföretaget Macro Intelligence, f.d. riskanalytiker vid SEB

Petrokrati är inget ord man hittar i Wikipedia. Det är bildat på grekiskans *petros*, som i sten eller petroleum = bergolja, samt *kratein*, att härska, med anspelning på demokrati, folkmakt. Vad som avses med petrokрати är den typ av statsskick som uppstår i ett land där utvinning av främst energiråvaror ur dess underjord eller havsbotten genererar extremt stora inflöden av pengar, valuta, kapital som i slutändan och stor utsträckning hamnar hos den som har våldsmonopolet i landet, nämligen staten.

Energitillgångarna

Ryssland har världens största gasreserver, dess näst största kolreserver och dess åttonde största oljereserver. Det är världens största oljeproducent, nummer två som oljeexportör och stormakt som gasleverantör. Värdet av oljeexporten 2007 motsvarade 13 % av BNP, och gasexporten 16 % av BNP. Läger man samma värde på den totala olje- och gasproduktionen som exporten ger, motsvarar årsproduktionens värde drygt halva BNP.

En känd konsekvens av energiexport-intäkterna är att de utan större insats av arbetskraft genererar betydande valutainflöden. Efterfrågan på den egna valutan drivs upp och växelkursen blir kraftigt övervärderad. I mitten av 2008 uppnådde rubelns reala effektiva växelkurs sin högsta kurs sedan Sovjetunionens fall och var alltså mer övervärderad än före krisen 1998. Konsekvensen av en sådan bestående övervärdering blir utslagning av många industriföretag och en kraftig importexpansion.

”Dutch disease” och dess konsekvenser

Begreppet ”Dutch disease” uppstod efter de erfarenheter Nederländerna gjorde på 1960/70-talen när Nordsjögasen började flöda genom landet. Blomstrande industrier slogs ut, samtidigt som välfärdssystemet utvecklades. Dessa konsekvenser är synliga också i Ryssland. Den inhemska industrin fick en andhämtningspaus efter den stora devalveringen 1998 (som följde på ett oljeprisfall i början av året). När oljepriset började stiga några år in på 2000-talet fick industrin dock nya konkurrensproblem. Detta påverkade den ekonomiska utvecklingen på ett sätt som fick konsekvenser för Rysslands såväl sociala som politiska utveckling.

En följd av Dutch disease-fenomenet är alltså att framväxten av varuproducerande medelstora företag hämmas och därmed också utvecklingen av en oberoende medelklass av företagare. Denna medelklass är beroende av ett väl fungerande finanssystem, en väl skyddad äganderätt och ett oberoende rättssystem, och efterfrågar alltså rättsstatlighet. Till följd av Dutch disease-fenomenet har dock inte efterfrågan på detta offentliga goda uppstått i Ryssland under innevarande årtionde. Tvärtom sammanfaller oligarken Chodorkovskijs fängslande och statens övertagande av hans oljeföretag Yukos år 2003 med att oljepriset börjat stiga.

Dutch disease-fenomenet har i och för sig förekommit i ett land som Norge, som för den skulle inte komma att kallas petrokрати. Skälet torde vara att landets – liksom Nederländernas eller Storbritanniens - institutionella strukturer och demokratiska kultur var så väl utvecklade när oljan började ge intäkter, att energiexport effekter inte slog mot det politiska systemet. I och med att en sådan politisk kultur inte hade vuxit stark i Ryssland bromsades den ”självägande” medelklassens framväxt, dess möjliga krav på politisk representation uteblev, och statsdumans möjlighet att exempelvis

utkräva avrapportering och ansvar blev kraftigt försvagad.

Budgetimplikationer

Den ryska statens samlade budget omsluter inemot 40 % av BNP, varav den federala budgeten svarar för drygt hälften och federationssubjekten – subnationella enheter som autonoma republiker och oblast – samt lokala enheter för resten. De lokala enheterna åtnjuter bl.a. individuell egendomsskatt och arvsskatt. De subnationella enheterna finansieras med skatt på fast egendom, väg- och transportskatt, spelskatt m.m. Federationens skatteintäkter utgörs av tullar (inklusive exportskatt) och acciser, skatt på företagsvinster och personinkomster, skatt på råvaror som kolväten skogsbruk samt moms m.m. Inkomstskatten har rönt stor uppmärksamhet, eftersom Ryssland 2001 införde en enhetlig skattesats på 13 %. Detta gav upphov till en väsentligt stegrad inkomstskatteuppbörd – i genomsnitt ökade den med nära 35 % årligen mellan från 2000 till 2004. Under denna tid ökade dess andel av skatteuppbörden från 8,3 % år 2000 till 10,6 % 2004 – uppenbarligen ökade inte inkomstskatteuppbördens andel lika snabbt som dess absoluta värde. Andra skatteintäkter ökade snabbare under denna period och det var knappast momsen (även om den också är en betydande intäktskälla).

År 2003 ökade de ryska exportintäkterna med 27 %, då oljepriset återhämtade sig. Detta påverkade naturligtvis också skatteintäkterna. Energisektorns penningflöden kommer huvudsakligen federationen till del, och de gör det inom ramen för exportskatten, vinstskatten samt råvaruskatten. Dessa skatteslag motsvarade totalt 17,3 % av BNP år 2007, mot en federal intäktsnivå på 23,6% av BNP.

Hur stor andel av de federala skatteintäkterna som kommer från energisektorn är oklart. Enligt IMF uppgick oljeandelen i federationens intäkter till drygt 9 % av BNP eller nära 40

% av de totala skatteintäkterna. Världsbanken beräknar däremot att andelen som gått till den samlade statsbudgeten gått upp till 30 % av BNP, eller tre fjärdedelar.

Innebörden av denna analys av energiskatteintäkternas andel av budgetintäkterna är – oavsett om IMF eller Världsbanken kommer närmast – att den viktigaste delen av den ryska statens, och särskilt federationens skatteintäkter kommer från energisektorn. Som minst är detta 12 gånger vad inkomstskatten ger.

Statens roll

Kontrollen över energiflödena går dock bortom den fiskala dimensionen. Den ryska staten har antingen behållit kontrollen över energiföretag genom ett kontinuerligt ägande och styrelserepresentation, som i Gazprom, eller återtagit det, som i Yukos. Sannolikt ger den pågående krisen staten en möjlighet att flytta fram positionerna ytterligare inom såväl som bortom energisektorn. Detta tillhandahåller staten ”parastatala” maktinstrument, som kan genomföra uppdrag för staten utan att bindas av konstitutionella eller kommersiella hänsyn. Gazproms roll i energirelationerna med det ”nära utlandet” och dess ägande av ryska massmedia är exempel på detta. Det är här resonemanget om petrokрати kan börja föras.

År 1773 inträffade i Bostons hamn vad som kommit att kallas *the Boston Tea Party*, där stadens invånare revolterade mot en skatt de inte varit med om att besluta. Mottot var ”No taxation without representation”. I Sverige har Riksdagen bestämt skatterna sedan början av 1600-talet, då kronan behövde få reda pengar för exempelvis Älvsborgs lösen. Enkelt uttryckt är länken mellan bevillning och folkrepresentation en grundförutsättning för demokrati.

Det finns en mängd statsbildningar där detta samband är brutet, och man kan tala om *det omvända Boston Tea Party*: ”No representation without taxation”. En sådan

är biståndsmottagande länder. I många afrikanska stater, ofta präglade av stamvålden, har tullar motsvarande kanske 10 % av BNP svarat för hälften av statsintäkterna, och bistånd för ytterligare 10 %. Detta har genererat resurser för att driva en ”enklare” stat, men eftersom landets egna medborgare inte avkrävs någon skatt har de inte heller frågat vad politikerna gjort med skattepengarna. Inte heller har folkrepresentationen haft något större inflytande på landets styrning. Däremot är landet beroende av biståndsgivare som i sin tur laborerar med det politiska ansvar som följer av skattefinansiering.

Liksom biståndsinflöden är energiintäkterna en (tämligen) arbetsfri resurs, men till skillnad från biståndsflödena är de inhemska. De härstammar ur en berggrund som stater vanligtvis hävdar sin suveräna domänrätt över. Energisektorn genererar sällan så många jobb att dess beroende av arbetskraft kan bli en källa till problem för staten. Tvärtom kan sektorn utsättas för terroristangrepp och sabotage. Alltså är det (tämligen) givet att staten hävdar sitt intresse gentemot energisektorn. Inte minst i Ryssland.

Med de stora intäktsflödena in i statskassan befrias staten från behovet att utveckla skattebasen genom att t.ex. utveckla andra inhemska näringar (om detta går på grund av Dutch disease-fenomenet). Och än mindre är beroendet av skattebetalarna, eftersom : direktbeskattningen av väljarna ju, försiktigt beräknat, var en tolftedel av oljeintäkterna år 2007. Med sådana resurser som lätt undandrar sig allmänhetens kontroll kan regeringen köpa sig fri från väljarnas krav på insyn och ansvarsutkrävande. Genom att dessutom låta ledande företrädare för staten ta direkt kontroll över energisektorn – formellt inte en del av staten – blir det än lättare att kontrollera resursflödena från energisektorn. Dess produktionsvärde i Ryssland till världsmarknadspris 2007 kan ha uppgått till drygt hälften av BNP.

Detta är en petrokрати – en stat vars ledare i kraft av sin kontroll över statens våldsmonopol har tagit kontroll också över inte bara de fiskala flödena från energitillgångarna, utan också över energitillgångarna i sig för syften som gagnar den petrokratiska staten. Detta ger dem en sådan tillgång till samhällets resurser att beroendet av medborgarnas skattebetalningar försvinner. Därmed försvinner det statliga bevillningsbehov som i Sverige och andra demokratier varit en förutsättning för utvecklingen av folkrepresentationens reella makt.

Ryssland är dock som bekant inte unikt. De regioner som har stora oljetillgångar – Mellanöstern, Centralasien, Nordafrika och delar av Latinamerika – präglas av petro. Världens energireserver befinner sig under tilltagande statlig kontroll: 77 % av världens oljetillgångar har förstatligats eller håller på att förstatligas i länder som Bolivia, Ecuador och Venezuela. Oljemonarkierna i Mellanöstern, samt oljerepublikerna i Nord- och Västafrika hör också hit, liksom Iran.

Vad som kan skilja dem åt kan möjligen handla om vad makten och kontrollen över oljeinflödena ska handla om, på en skala vars poler är utvecklingen av landets ekonomi respektive den egna. De komplicerade strukturer som energiintäkterna passerar minskar redan från början möjligheten till insyn. Detta skapar också en mängd tillfällen till avledning av delflöden, som ofta placeras i privata konton utanför landets gränser.

Detta ger ”petrokraterna” ytterligare skäl att permanenta sitt maktinnehav. Deras kontroll över statsapparaten ger dem också resurser att permanenta denna kontroll, kanske inte genom direkta röstköp, men genom väl utvecklade välfärdssystem i kombination med repressiva åtgärder mot alla möjliga motståndare till denna generositet. På detta sätt korrumpas ett lands politiska liv. Den form av demokrati som utvecklas kan kallas styrd, men knappast av det folk vars namn återfinns i

ordet demos. Det är sällan som maktskiften sker i petrokratier, och gör de det är det väl snarast genom palatskupper eller militärkupper.

Det enda som kan omvandla en petrokрати verkar vara ett lågt oljepris. Rysslands reformer och demokratiska utvecklingar har i stort sett enbart inträffat efter oljeprisfall. Kanske nu också?

Artikeln bygger på ett föredrag vid Försvarets Materielverks Rysslandsseminarium 24 mars 2009.

Ryskt förlag trotsar förlegade trossatser och myter om stalinismen

Martin Kragh, doktorand vid Handelshögskolan i Stockholm och forskare i Moskva

I december förra året arrangerades i Moskva en internationell konferens om stalinismens historia. (Se Östbulletinen, nr 4, 2008. Red.anm.) Syftet med konferensen var att delvis motverka den nationalistiska och snäva historieskrivning som i Ryssland på senare år tagit allt mer plats i den officiella diskussionen. En annan aktör som verkar i samma anda är ett bokförlag vars publikationer tidigare mest uppmärksammats av historiker och experter på sovjetisk och rysk historia. Det akademiska förlaget ROSSPEN publicerar sedan en tid tillbaka viktiga arbeten i serien Stalinismens historia (*Istorijska stalinizma*) på löpande band. Inom loppet av ett halvår har en rad nydanande titlar utkommit.

Förlagets utgivning kan delas in i två delar; nya verk av främst ryska historiker, samt översättningar till ryska av kända anglosaxiska, franska och tyska historiker. Bland de översatta verken återfinns exempelvis Heinz-Dietrich Löwes *Stalin – Der entfesselte Revolutionär* (Göttingen 2002) och Paul Gregorys *The Economics of Forced Labour – The Soviet Gulag* (Kalifornien 2003), men då dessa får sägas

vara mer eller mindre lättillgängliga för den svenska publiken, kommer artikeln i det följande att fokusera mest på de nya ryska publikationerna.

De ryska verken – av vilka flera borde kvalificera för översättning till svenska – är högst relevanta och kastar nytt ljus på flera tidigare mörka och utforskade aspekter av Josef Stalins tid vid makten. Jag har valt att i det följande dela in dem tematiskt, närmare bestämt på *repressionen* samt den *sociala och ekonomiska utvecklingen*. För enkelhetens skull har jag översatt alla de ryska titlarna direkt till svenska.

Repressionen

Runt om i de forna sovjetrepublikerna högtidighålls minnet av svälten i början av 1930-talet genom minnesmärken, gravplatser och publikationer. Viktor Kondrasjins *Svälten 1932-1933. Den sovjetiska landsbygdens tragedi* är ett viktigt bidrag till detta område. I sitt senaste verk analyserar han på mikronivå den svältkatastrof som 1932 bröt ut i Ukraina, norra Kaukasus och centrala Ryssland.

Det var den 30 januari 1930 som en särskild politbyråkommission framlade dekretet ”Om åtgärder för att likvidera kulakgårdar i områden med total kollektivisering”. Dekretet presenterade en samlad plan för deportationen och repressionen av landets ”kulaker” (storbönder) tillsammans med deras familjer. Av dessa skickades en majoritet till perifera och obebodda områden som västra Sibirien och Ural. Även om svälten som utbröt två år senare var resultatet av ett komplext samspel av processer, var kollektiviseringen tvivelsutan dess katalysator.

Ett centralt bidrag med Kondrasjins forskning har varit bland annat insamlingen av talesätt på landsbygden under dessa år. Ett av dessa har etsat sig fast i mitt minne: *Vi räds inte frosten, utan kolchosen, som utrotar oss genom svält.*

Andra aspekter av repressionen kunde aldrig separeras från Sovjetunionens utrikespolitik. När Michail Gorbatsjov för exakt tjugo år sedan beordrade en oberoende utredning kring händelserna i Katyn under andra världskriget, var det först efter polska diplomaters försiktiga men enträgna insisterande på att göra upp med ländernas ”vita fläckar”. Bakgrunden till den polska tragedin var pakten om icke-aggression mellan Tyskland och Sovjetunionen, signerad av ländernas respektive utrikesministrar Molotov och von Ribbentrop 1939. Pakten inkluderade som känt en överenskommelse om delning och ömsesidig annektering av den polska staten. Namnet Katyn är för evigt associerat med den av Stalin beordrade massakern på omkring 22 000 polska krigsfångar – främst officerare och andra militärer – våren 1940.

Få levande, om någon, kände antagligen till detaljerna kring Katyn före Gorbatsjovs nydanande öppenhet. Dokumenten från Stalins privata arkiv förvarades i en ”särskild avdelning” inom partiapparaten som i sin tur var indelad i ett antal sektorer. Sektor 6 var ansvarig för mottagande, registrering och förvaring av material från partikongresser, möten i centralkommittén och politbyrån, landets högsta beslutande organ. Det var också hit som partiledarnas privata arkiv fördes efter deras död, inklusive Stalins. Som ett bevis på sektorns särskilda status kan det nämnas att den inte endast var ”hemlig” (*sekretnyj*) i ordets konventionella mening, utan fullständigt ”dold” (*tajnyj*) på så vis att endast en mycket liten grupp överhuvudtaget kände till dess existens. På 1980-talet förvarade detta arkiv över 16 000 förslutna dokumentförpackningar av särskilt hemlig natur. Några av de idag mest bekanta av dessa dokument är de som avslöjade Stalins beslut om likvideringen av den polska militärens elit för snart sjuttio år sedan.

I det massiva verket *Katynsyndromet i sovjet-polska och rysk-polska relationer* redogör historikerna Inessa Jazjborovskaja,

Anatolij Jablokov och Valentina Parsadanova för bakgrunden och förvecklingarna före och under massakern i Katyn. De har mycket på fötterna, samtliga har varit aktiva i de utredningar som inleddes på såväl den ryska som polska sidan för två årtionden sedan.

Ett oförutsett resultat av denna forskning har visat sig vara en intressant inblick i regimens centrala beslutsfattande. Vi vet tack vare nya dokument att det avgörande beslutet om massakern signerades av fyra ledande politbyråmedlemmar; Stalin, Mikojan, Vorosjilov och Molotov. Två andra, Kalinin och Kaganovitj, uppmanades ge sitt godkännande endast i efterhand (vilket inte var någon ovanlig praktik), medan medlemmarna Andrejev, Zjdanov och Chrusjtjov hölls utanför helt. Så stark var med andra ord principen om ”information efter behov” i den sovjetiska maktpyramidens högsta beslutsfattande organ.

Social och ekonomisk utveckling

Två viktiga fält som under det senaste årtiondet öppnats inom den ryska historieforskningen har varit social och ekonomisk historia. Den kanske mest namnkunniga ryska ekonomhistorikern idag är Jelena Osokina. Hennes senaste monografi, *Guld för industrialisering: Torgsin*, redogör för en tidigare mycket lite känd aspekt av Stalins industrialisering. Det har uppmärksamrats i litteraturen hur kollektiviseringen av landsbygden samt exploateringen av tvångsarbete inom GULAG var ett *sine qua non* för att mobilisera nödvändiga resurser. Föga känt är att en av regimens viktigaste källor till guld och annan hårdvaluta – med vilken man finansierade importen av teknologi och utrustning – inte uteslutande var export av olja, spannmål eller skog (råvarupriserna hade sjunkit under depressionen). Vidare så var den sovjetiska valutan inte konvertibel, och krediter från utlandet kunde endast accepteras mot vittgående garantier. Staten använde sig istället av en nygrundad organisation vid namn Torgsin,

som skulle visa sig bli en avgörande källa till hårdvaluta.

Vid tidpunkten för tsar Nikolaj den andres abdikation i mars 1917 hade den ryska centralbanken en av världens största guldreserver, med tillgångar på närmare 1,7 miljarder guldrubler (omkring 1300 ton guld). När Stalins ”revolution ovanifrån” inleddes tolv år senare var merparten av dessa tillgångar redan som bortblåst. Det var mot denna bakgrund som Torgsin – den statliga organisationen med monopol på varuförsäljning mot hårdvaluta – öppnade sina dörrar för regimens alla invånare i december 1930. Genom denna organisation löste staten underskottet på finansiella resurser. Under de nästkommande åren kom hundratals ton guld att flyta genom den lettiska hamnen i Riga till företag i Tyskland och USA i utbyte mot nödvändiga resurser och teknologier. Hur fungerade då systemet?

Det rådde stor varubrist i vanliga butiker, men i Torgsins butiker kunde de som hade exempelvis guldmynt från tsarperioden eller annan utländsk valuta införskaffa nödvändiga produkter. Detta är ett av få tillfällen i modern historia som ett land accepterat som betalningsmedel valuta från en regim som överhuvudtaget inte ens existerade längre, och det i fredstid. Ett år senare accepterade Torgsin dessutom betalning i nästan vilka varor som helst, så länge de innehöll guld eller annat av värde (exempelvis kandelabrar eller vigselringar, men också värdefulla konstföremål). Resultatet var talande. Mellan åren 1932-35 tog sovjetmedborgaretotalt 100 ton guld till regimen i utbyte mot nödvändiga varor för sin personliga överlevnad. Det representerade 40 procent av all industriell guldutvinning i landet under samma period och kan jämföras mot de 20 ton guld som utvanns i gulaglägret ”Dalstroj”. Det var såhär industrialiseringen finansierades.

Som bilden ovan illustrerar, kunde man även i utlandet köpa ett kvitto på tillgodohavande i Torgsins affärer åt släktingar i Sovjetunionen. Sådana kvitton var

givetvis hårdvaluta för invånarna; under svältperioden handlades på svarta marknaden en ”torgsinrubel” mot 60–70 ”vanliga” sovjetiska rubler.

Ett annat nydanande verk inom social och ekonomisk historia är den arkitektutbildade historikern Mark Mejerovitjs *De boendes straff: bostadspolitik i Sovjetunionen som befolkningskontroll 1917-1937*. Han visar hur regimen tidigt började använda bostadspolitik inte endast för att ”formera den nya sociala hierarkin” (med partimedlemmar och framträdande anställda inom statsapparaten i toppen), utan också som ett medel för kontroll och styrning av befolkningen som sådan. Underskottet på bostäder var överväldigande i städerna, och detta gav utrymme för koordinering. Genom att tidigt sammanlänka människors tillgång till boende med deras arbetsinsats inom industrin hade ledarna uppfunnit ett enkelt sätt att bemästra eventuellt missnöje. Ifall en anställd till exempel olovligt bytte arbete eller bröt mot disciplinära regler kunde denne inte endast förlora arbetet. Personen i fråga riskerade även att förlora sitt tak över huvudet. Enligt Mejerovitj innebar detta att antalet ”kvadratmeter boendeyta förvandlades av makten till ett tvångsmedel för arbete och ett önskvärt levnads-sätt”. Men andra ord utnyttjade staten strategiskt det faktum, att det var dess egen politik som ursprungligen skapat det stora underskottet på bostäder.

De nya verk som här givits en kort introduktion är endast ett axplock av den breda historiska forskning som idag bedrivs i Ryssland. Två problem kvarstår emellertid. För det första är förlaget ROSSPENS upplagor alldeles för begränsade för att nå en masspublik. En genomsnittlig titel utkommer i en upplaga på omkring 1000–3000 exemplar, och av dessa säljs en del till utländska experter och bibliotek. För det andra skickar dagens ryska politiker motstridiga signaler avseende behandlingen av landets historia. Detta är onekligen ett problem. Allteftersom antalet

överlevande från stalinepoken minskar blir det nedtecknade minnet av historien viktigare. Ifall denna kunskap inte når ut riskerar detta minne att försummas och i värsta fall att förvrängas.

EU-parlamentet antog nyligen en resolution där man uppmanade medlemsländerna från det forna östblocket att påskynda tillgången till säkerhetspolisens och statsapparatusens arkiv. Tillsammans med de ansträngningar som görs av ryska historiker finns idag goda förutsättningar att fördjupa kunskaperna om de kommunistiska regimerna.

Den ryska kräftskivan på Harpsund

Magnus Ljunggren, , professor vid institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet

För jämnt 75 år sedan, den 13 augusti 1934, var den framstående ryske filosofen Fjodor Stepun (1884-1965) på kräftskiva på Harpsunds gods – idag representationsbostad och rekreationsviste för Fredrik Reinfeldt i hans egenskap av Sveriges statsminister.

Bakgrunden var den här. 1922 hade Stepun drivits i exil av Lenin, tillsammans med 200 andra ledande intellektuella och akademiker. Efterhand kom han att göra det till sin specialitet att – i föredrag och artiklar - sprida kunskap om den rika ryska sekelskifteskultur som han själv utgått ur. Man kan säga att han förvandlade sig från nykantian till bred kulturfilosof, med centrum vid universitetet i Dresden. Denna sommar 1934 vistades han med sin hustru Natalja halvannan månad i Sverige, som gäst hos sin vän dirigenten och pianisten Issay Dobrowen (Isaj Dobrovejn) som under sommaren tillsammans med hustrun Maria, dottern Natalia och sonen Alexander bodde i en huslänga hos Hugo

och Lily Diedrichs i utkanten av Harpsundsägorna.

Lily Diedrichs var ryska och tillhörde den kända företagarfamiljen Wogau; hon hade tidigare varit gift med Maria Dobrowens farbror. På Manegen i Moskva hade hon mött den svenske officeren Hugo Diedrichs som verkade där som ridlärare, gift sig med honom och flyttat till Sverige i samband med bolsjevikkuppen.

Harpsundsgodset tillhörde den mäktiga, nästan världsomspännande svenska korkdynastin Wicander. Denna familjekoncern, som under tsartiden haft sitt östcentrum i den tsarryska staden Libau (i Lettland), hade efter 1917 tvingats begränsa sin verksamhet till västvärlden. Redan 1912-1913 hade Hjalmar Wicander köpt och rustat upp det sörmländska godset till ett bekvämt sommarviste där familjen så småningom kunde bosätta sig nästan permanent. Denne Hjalmar Wicander var den som hade konsoliderat familjeimperiet. Han var också stor konstsamlare och mecenat och f d svensk-norsk vicekonsul i Libau. Hans son Carl August hade på sin tid tagit över ansvaret för den omfattande ryska grenen av koncernen och efter uppväxtår i Libau levt kvar i tsarimperiet. Kort före 1917 hade han gift sig med Vera Kozma från Odessa. Vera och Lily hade efter den gemensamma emigrationen blivit bekanta i Stockholm och på den vägen hade familjen Diedrichs kommit att bli sommarbofasta i de harpsundska gästhus som kallades Tjädertorp.

När Carl August – gemenligen kallad Charlie - Wicander dog 1952, testamenterade han som bekant Harpsund till den svenska regeringen. Otaliga är de statschefer som sedan har varit på besök här. 1964 sågs Nikita Chrusjtjov ro den bekanta ekan på Harpsundssjön tillsammans med sin värd Tage Erlander. Om detta och mycket därtill kan man läsa i Sven Strömbergs utomordentligt informativa ”Harpsund – hus och historia” (Byggförlaget 2003).

Det wicanderska Harpsundsumgänget på 1920-, 30- och 40-talen var omfattande – och ryskt färgat. I gästskaran blandades på ett ovanligt sätt företagsledare, diplomater, författare, musiker, skådespelare, regissörer och konstnärer, gräddan i det dåtida svenska samhället. Ofta framfördes musikspel, i gästböckerna flödade diktarinspirationen. Någon gång kunde musiken vara specialkomponerad av just familjen Diedrichs återkommande sommargäst Issay Dobrowen. Nu, 1934, dirigerade denne under vinterhalvåret San Franciscos symfoniorkester. Så småningom, kring 1940, skulle han skörda framgångar just i Sverige, först på Stockholmsoperan och sedan hos Göteborgs orkesterförening. Hans värdfolk familjen Diedrichs hade naturligtvis en central roll i Wicanderumgänget. De medförde också Lilys son från ett tidigare äktenskap Konrad Marc-Wogau, kusin till Maria Dobrowen, med tiden en betydande svensk filosof. Han var dock bortrest denna gång.

Varje sommar firades alldeles särskilt Carl August Wicanders födelsedag just den 13 augusti. Den sammanföll naturligt med premiärvismakningen av de kräftor som tagits upp ur Harpsundssjön. Allt följde 1934 den vedertagna ritualen. Denna gång fyllde Carl August 49 år. Att i någon mån rekonstruera festen ställer sig inte svårt mot bakgrund av de bevarade gästböckerna och det faktum att en av de 38 närvarande fortfarande finns i livet och har starka minnen av den: Alexander Dobrowen, civilingenjör, naturaliserad norrman (eftersom Fridtjof Nansen gav familjen en fristad i Norge).

Inkvarterade på Tjadertorp (en gång byggt av Hjalmar Wicander) var denna gång också skådespelaren Lars Hanson – som redan firat stora triumfer på Dramaten och medverkat i en rad filmer, bland annat som Greta Garbos motspelare i Hollywood – och hans kollega och hustru Karin Molander. Där fanns vidare de unga bröderna Cyrill (Kirill) och Alexis (Aleksej) Brosset. De var söner till den

franskättade f.d. ryske generalkonsuln Fjodor Brosset som efter 1917 öppnat café i Stockholm där ryssarna gärna samlades. Cyrill skulle så småningom bli kemi-professor på Chalmers, Alexis ledande svensk gynekolog.

Från Tjadertorp utgick mot sena eftermiddagen med starkt solljus, perfekt lämpat för festen, en hyrd buss med festklädda gäster. De forslades till Harpsund på ett par kilometers avstånd – väl där möttes de av värdfolket, de två generationerna Wicander, och övriga gäster, några långtidsstationerade på godset.

Man började med långbord på gårdsplatsen utanför huset, berättar Alexander Dobrowen. Här serverades kräftorna. De var många. Två år senare fångades vid premiären – uppger Sven Strömberg – mer än 1300 exemplar. Till dessa kräftor serverades ”Charlies” egen specialsaps som skall ha haft 20 olika inslag. Det sjöngs, på svenskt vis. Sedan, vid sex-sjutiden, vidtog supén inne i huset. Stämningen var hög. Man kan utgå från att Stepuns alla omvittnade sällskapstalanger kom till användning. Det hölls nu tal, framför allt av Hjalmar Wicander till sonen; sådan var traditionen. Den gamle var nästan blind och hade ständigt behov av en sköterska. Hustrun Anna, aktiv teosof, fanns med i bilden men spelade en mer undanskymd roll.

Bland gästerna ingick Lars Hansons egentligen ende riktige konkurrent på den svenska scenen Anders de Wahl, stamgäst på Harpsund. Där var vidare Knut Nyblom, författare, regissör, skådespelare och operettsångare i en person. Man kan tänka sig att de tre – liksom Karin Molander - bör ha haft goda förutsättningar att finna ett gemensamt språk med den expansive Stepun, som en gång faktiskt hade tänkt sig en egen karriär som skådespelare.

Där fanns också andra med rysk anknytning. Nicolaus (senare Nikolai) och Max Krüll var styvsöner till Wicanders, 19 respektive 16 år gamla, uppvuxna borta i

Vladivostok, där deras förtidsdöde far, bördig från Finland, hade varit framgångsrik filialchef. I det närmaste styvsonsstatus hade också Alexander – kallad ”Schura” – Grädener, uppvuxen i Libau, son till en likaså förtidsdöd oljefabrikschef i staden, med ryska som sitt förstaspråk. Bröderna Krüll kom så småningom att ta över koncernfilialer i Portugal och Sverige. ”Schura” Grädener, verksam på det wicanderska kontoret i Berlin, skulle en dag stupa som tysk soldat på ostfronten.

Därtill kom Martha von Haartmann-Kartavzeff, född i S:t Petersburg, dotter till en framgångsrik finlandssvensk affärsman, redan med två ryska äktenskap bakom sig. Hon hade umgåtts intensivt i Petersburgs-societeten under åren före 1914. Helt nyligen, 1933, hade hon, bosatt i Stockholm, anställts som sällskapsdam av Wicanders. Så småningom fick hon i uppgift att under vinterhalvåret sköta ett av familjens andra hus, Villa Calvera i Roquebrune vid Rivieran. I sina memoarer med titeln *Vinddriven* (1972) har hon gett en något mindre fördelaktig bild av paret Carl August och Vera: de umgicks stort och generöst men de var samtidigt hårt auktoritära och mycket krävande i umgänget med sina anställda.

Libaubakgrund hade även Strängnäs-kaptenen Axel von Redlich, på plats med hustrun Signe. Han var son till den tyske generalkonsuln i Libau, Hjalmar kollega och vän. Mellan familjerna von Redlich och Wicander fanns dessutom släktband. Axels son skulle så småningom verka inom det koncernen närstående aktiebolaget Järnförädling i Hälleforsnäs. Dess disponent Bertil R. Gyllenram, känd industriman, var också bland gästerna, med hustrun Astrid. Åtta dagar senare skulle hela Hälleforsnäsbruket brinna ner – men Gyllenram såg till att bygga upp det igen.

Hjalmar Wicanders samling av porslin och miniatyrer (till stor del redan skänkt till Nationalmuseum) var unik. Till hjälp i sitt samlande – som avsatt starka spår på Harpsund – hade han konsthandlaren

Semmy Josephson, kusin till Ernst Josephson. Semmy, mest kallad ”Joppe”, bodde permanent på Harpsund sommartid i ett annat gästhus som kallades Lillgården, med sin hustru Nadja (egentligen Nadeschda) som, trots svenskt flicknamn, hade rysk bakgrund. Paret Josephson tillhörde givetvis festdeltagarna.

Runt midnatt bröt man upp och bussen återförde Tjadertorparna till deras nattlogi. Det är knappast att förvåna sig över att Stepun snart enträget bad sin vän, 1933 års Nobelpristagare i litteratur Ivan Bunin att komma till Sverige och umgås i rysk-kolonin. Hos Wicanders – och Diedrichs – visste man att umgås på ryskt vis. Här kände sig Stepun alldeles uppenbart hemma.

Leve Ostap Bender!

Harriet Lacksten, bibliotekarie på Internationella biblioteket

Nej, det här är inte Rio de Janeiro. Det här är mycket sämre, konstaterar Ostap Bender när han går nerför De unga talangernas boulevard i den lilla ryska stad han just anlänt till. Drömmen om Rio de Janeiro, där nästan alla de en och en halv miljon invånarna går klädda i vita byxor, genomsyrar romanen *Guldkalven* av författarduon Ilja Ilf och Jevgenij Petrov. Ty ” på sista tiden har allvarliga meningsskiljaktigheter uppstått mellan mig och sovjetmakten. Den vill bygga socialismen, jag vill inte. Jag tycker det är tråkigt att bygga socialismen”.

Det här och många andra citat ur *Guldkalven* och dess föregångare debutromanen *Tolv stolar* har blivit en del av det ryska språket. Personer ur böckerna har blivit till begrepp. Ostap Bender, huvudperson i bägge romanerna, är själva sinnebilderna för en om inte helt hederlig så dock icke-konformist.

Ilf & Petrovs verk trycktes i runt 40 miljoner exemplar fram till 1993 i Sovjetunionen. Enbart under 1994-1995

utkom 21 olika utgåvor av deras böcker. De har älskats i generationer, de har fortfarande kultstatus och för många sovjetmedborgare var det Ilf & Fetovs humor som fick folk att stå ut under svåra tider. De rönt också stor internationell uppmärksamhet och översattes till många språk, däribland svenska. Trots detta är de idag tämligen okända i Sverige.

Ilja Ilf hette egentligen Ilya Fainzilberg och Jevgenij Petrov Jevgenij Katajev, yngre bror till författaren Valentin Katajev. De kom bägge från Odessa. Enligt obekräftade uppgifter möttes de för första gången 1925. Ilf var då 28 år gammal och Petrov 22 år. Deras samarbete inleddes kort därefter, debutromanen *Tolv stolar* publicerades 1928 som följetong i tidskriften *30 dnej*, *Guldkalven* 1931. De publicerade även noveller samt *Odnoetazjnaja Amerika* (Bungalow-Amerika), en reseberättelse från Amerika. De skrev under pseudonymer (som Tolstojevskij) i olika humortidskrifter samt i SUKP:s organ *Pravda*. Deras respektive namn blev oskiljaktiga och det framgick aldrig vem som skrivit vad. De var en litterär enhet helt enkelt och skrev allt gemensamt. Men samarbetet fick ett plötsligt slut, då Ilf dog i tuberkulos 1937. Petrov omkom i en flygolycka 1942.

1921 inleddes NEP (Nya ekonomiska politiken) i Sovjetunionen. Det var en tid präglad av en viss småföretagsamhet, en relativ frihet och intellektuell rörlighet. Detta pågick fram till 1928 då den första femårsplanen lanserades. Inom litteraturen dominerades den perioden av RAPP (Ryska associationen för proletära författare). De förde aggressiva kampanjer mot de författare som inte deltog i kampen på den litterära fronten för kollektivisering och industrialisering. 1934 mördades Kirov. Terrorn tilltog.

Tolv stolar är en skälroman vars handling tilldrar sig över hela det gigantiska sovjetiska territoriet. En viss Madam Petuchova dör efter att ha anförtrott hemligheten att det finns en skatt

i en av stolarna till två personer, sin svärson och sin biktfader. Svärsonen möter en hemlighetsfull och uppfinningsrik främling. Jakten kan ta sin början. Det bär av till Charkov, till Baku, till Moskva, till Nizjnij Novogorod och många andra ställen. Romanen är full av litterära parodier och karikatyrer av samtida företeelser och personer. Vad sägs om texten på det plakat som blivit kvar efter att livräddningssällskapet i Vasjuki haft möte: ”Hjälpverksamhet åt drunknade är de drunknades eget verk.” Ostap Bender som författarna hittade på enbart som en biperson för att föra handlingen framåt blir någon som genomsyrar och förvandlar hela boken. För honom är hela poängen själva jakten, egentligen inte bytet.

Berättelsen blev en omedelbar succé bland läsarna, men kritiken ignorerade den länge. Osip Mandelsjtam konstaterade att det var en skamlig tystnad bland kritikerna, då de ignorerade en betydelsefull bok som redan fått ett gigantiskt antal människor att storkna av skratt. När väl recensionerna kom så var de övervägande positiva, även om de enhälligt påpekade att boken saknade en ideologisk tendens nödvändig för att förmedla ett positivt socialistiskt budskap.

Guldkalven publicerades även den som följetong. Nu gäller det jakten på en sovjetisk miljonär som Ostap Bender kan lura av de pengar han behöver för att få flanera på strandpromenaden i Rio de Janeiro iklädd ett par vita byxor. Men hur hitta en sådan: ”Vilket kallt land vi lever i! Hos oss är allting hemligt, underjordiskt. Inte ens Folkkommisariatet för finanserna med sin allsmåttiga beskattningsapparat skulle kunna leta rätt på en sovjetmiljonär”. Snart har man dock hittat en, en viss Alexander Korejko som genom bedrägerier har samlat pengar i väntan på kapitalismens återkomst. Den här gången har Ostap även några följeslagare: den lojale Sjura Balaganov, den grälsjuka Panikovskij samt sist men inte minst Adam Kozlevitj, ägare till det fordon som Bender

kärleksfullt döper till Antilopen. Korejko är en värdig motståndare till Bender. Han är den mystiske mannen bakom handelssällskapet "Herkules" som inte producerar någonting förutom byråkratiskt nonsens.

Herkules' chef har i stället för att skriva under alla papper börjat använda stämplor med utlåtanden som "Jag lyder inte under kommunalförvaltningen. Polichajev" eller "Jag känner till era finter. Polichajev". Så småningom resulterar detta i universalstämpeln, som var så sinnrikt konstruerad att man bara behövde fylla i de tomma raderna för att få ett aktuellt svar på alla tänkbara skrivelser:

"På ..... svarar vi, anställda på Herkules, som en man: a) med förbättring av affärskorrespondensens kvalitet ; b) med ökning av arbetseffektiviteten ; c) med skärpande av kampen mot byråkratism, snigeltempo, nepotism och ansvarslöshet, d) med likvidering av arbetsförsummelse och namnsdagsfirande" osv. fram till k).

Både Bender och Korejko är ute efter den "gyllene kalven" men till skillnad från Korejko har Bender ingen illusion om att kapitalismen ska återkomma. Hans dröm om miljonerna är drömmen om frihet, individualism och livet som en sommarferie i vita byxor. Han får sina miljoner så småningom men upptäcker att han inte kan spendera pengarna på annat än småsaker och andrahandsvaror. Hotellrum kan endast bokas för "specialister" Tjänster kan endast köpas genom att gå med i organisationer: "Öl serveras endast till fackföreningsmedlemmar" som det står på skylten utanför den kooperativa uteserveringen. När han försöker ta sig ut ur Sovjetunionen via Rumänien rånar de rumänska gränsvakterna honom på alla hans tillhörigheter utom det Gyllene skinnets orden. Han tvingas återvända. Då har han redan tidigare bittert konstaterat: "Åt helvete med Rio de Janeiro. Allt var bara inbillning. Det finns inget Rio de

Janeiro, inget Amerika. Det finns ingenting! Sjepetovka är världens ände, sedan finns det bara hav." Ofrihetens murar sluter sig.

Det finns inget som tyder på att Ilf och Petrov inte stödde Sovjetregimen och byggandet av socialismen. Tvärtom menade de att den skulle förbättra människors livsvillkor. I stort sett hade de inte heller några större problem att publicera sig. Men de behöll sitt intellektuella oberoende och skapade med Ostap Bender en hjälte som är en fri ande, en individualist, en som inte vill rätta in sig i leden: "Jag vill inte vara primus i klassen och få premium för uppmärksamhet, flit och gott uppförande." Bender är den store fixaren och organisatören, den belevade skojaren som strör litterära referenser omkring sig. Det är han som vinner läsarnas sympatier till skillnad från bedragaren Korejko, byråkraterna på Herkules och invånarna i kollektivlägenheten "Skatboet".

Läsarnas mottagande av Ilf och Petrov har alltid varit hjärtligt, fullt av skratt och munterhet. Kritiken har dock från flera politiska läger varit sval. Författarna har beskyllts för lättfärdighet och "intellektuell nihilism". Alexander Fadejev och andra kritiker under 1930-talet ville trots lovord dämpa läsarnas förtjusning och påvisa farorna med dylik lättviktig satir. Man anklagade dem inte för fientliga avsikter utan för lättfärdighet, underskattande av klassfienden och alltför ringa kraft att övertyga om det positiva motexemplet, socialismen. Satir och humor var fortfarande accepterade, men det fick inte vara alltför sorglöst. Skrattet skulle för proletariatet enbart vara "ett hjälpmedel och dämpas genom entusiasm och patos för uppbyggnaden".

Ilf & Petrov försvarade sig dock enträget. De var övertygade om att de med sin humoristiska kritik bidrog mer till uppbygget av det socialistiska samhället än "den hallelujautropare, som ville klä även män i slöja, ropa halleluja och blåsa

hymner och psalmer i trumpet från bittida till sent hävdande att han därmed bidrog till bygget av socialismen”. Då romanerna även blev framgångsrika utanför Sovjetunionen, sågs det som ett erkännande av den litterära kvaliteten, samtidigt som man oroade sig för att de utländska läsarna kunde uppfatta satiren som riktad mot det sovjetiska livet.

Under tiden alldeles efter andra världskriget sågs inte utgivningen av deras verk med blida ögon. Det förlag som gav ut romanerna 1949 blev häftigt kritiserat. De gavs ut igen under 1960-talet men aldrig i tillräckligt stora upplagor. De var ständigt slutsålda. Trots populariteten och den begynnande kultstatusen höjdes kritiska röster. Nu beskyldes de för att ha varit alltför konformistiska och anti-intelligentsia. Men än fler kritiker och litteraturvetare var det som skred in till deras försvar.

Även i exiltidskrifter skrevs under 1970 och 1980-talet några artiklar, där Ilf och Petrov pekades ut som bärare av sovjetiskhet (*sovetskost*) och de anklagades för ”litterär vanvördnad” då det kan anas parodi på författare som Dostojevskij i deras romaner. T.ex. dyker det i *Guldkalven* upp ett telegram med texten: ”Lasta apelsinerna tunnor bröderna karamazov.” Men en litterär snobb som Vladimir Nabokov beundrade författarduon och beskrev dem som ”underbart begåvade”

I väst har ofta den politiska aspekten av litteraturen under sovjettiden betonats. Ilf och Petrovs bägge romaner översattes visserligen under 1930-talet då det politiska sammanhanget var lättare att se. Men deras popularitet i Sovjetunionen har snarare gjort dem osynliga idag. Mel Brooks gjorde en filmatisering av *Tolv stolar* 1970. Även den akademiska kritiken har varit sparsmakad. De ansågs inte tillräckligt seriösa. Det har dock blivit bättre på den punkten, då flera avhandlingar publicerats om dem.

I det ”nya” Ryssland har Ostap Bender setts som en ”vår tids hjälte”, en repre-

sentant för den fria företagsamheten. Men han går inte så lätt att placera i någotdera läger. Han är den frie outsidersn och hans livsinställning är snarare upphöjt anarkistisk.

Idag finns det statyer med motiv från Ilf & Petrovs romaner i både Odessa och Kiev och det årliga komedipriset i Ryssland heter ”Gyllene Ostap”. Själva prisstatyeten föreställer Bender iklädd enbart en lång scarf.

Det är dags att befria Ilf & Petrov från allehanda önskvärda eller icke önskvärda politiska budskap som man vill tolka in och låta dem inta den plats bland den humoristiska världslitteraturens klassiker där de hör hemma. Damma av era gamla exemplar av *Tolv stolar* och *Guldkalven* om ni har några, gå annars genast till biblioteken eller sök på antikvariaten! Kräv nyutgivning! Läs skratta och njut!

Litteraturförteckning:.

Ilf, Ilja; Petrov, Jevgenij: *Guldkalven*, från ryskan av Margot och Elon Lindström. Stockholm: Ljus 1946

Ilf, Ilja; Petrov, Jevgenij: *Tolv stolar*; från ryskan av Ester och Josef Riwkin. Stockholm: Bonnier 1937. Det finns även senare utgåvor från 1963 och 1976 på andra förlag.

Mai, Birgit: *Satire im Sowjetsozialismus : Michail Soschtchenko, Michail Bulgakow, Ilja Ilf, Jewgeni Petrow*. Bern: Lang 1993.

Milne, Lesley: *Zoshchenko and the Ilf-Petrov Partnership : how they laughed*. Birmingham: Dept. of Russian, University of Birmingham 2003.

Östbulletinen, nr. 2, 2009, årgång 13.

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2009.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med cirka 4 nummer per år och kan rekvireras från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 08-6696221,

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>